

स्त्रीवादी कविता : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. सतीश चहादे

मराठी विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगाव

ता. देवळी जि. वर्धा पीन-442302

प्रा. काशीनाथ तरासे

मराठी विभाग

कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगाव

ता. देवळी जि. वर्धा पीन -442302

स्त्रीवाद ही सबंध मानवी जीवनाला उन्नत करणारी १९ व्या शतकातील महत्त्वाची विचारधारा आहे. १९ वे शतक हे भारतीय इतिहासातील सामाजिक व धार्मिक प्रबोधनाचे शतक म्हटले जाते. याच काळात 'स्त्री मुक्ती चळवळी'चा उदय झाला. त्यात प्रामुख्याने ईश्वरचंद विद्यासागर, राजाराम मोहनराय, महात्मा ज्योतिबा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर आदी समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षण कायद्यातील सुधारणांचा पाया घातला. महाराष्ट्रात पंडिता रमाबाई, सरस्वती महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी स्त्रियांच्या संस्था स्थापून प्रत्यक्ष स्त्रियांमध्ये जागृती व आत्मविश्वास निर्माण केला.

या काळात भारतामध्ये उच्चवर्णीय व श्रीमंत कुटुंबातील स्त्रियांना अपवाद रूपाने लिहिण्या-वाचण्या इतपत शिक्षण मिळायचे, रामायण महाभारतकालीन स्त्रियांचा विचार केल्यास सीता, द्रौपदी, गांधारीसारख्या स्त्रियांचे आयुष्य पराधीनच होते. राजकीय जीवनात झळकणाऱ्या काही स्त्रिया जिजाबाई, ताराबाई, चांदविबी, ताई तेलीण, उमाबाई दाभाडे, अहिल्याबाई होळकर, झासीची राणी लक्ष्मीबाई या पराक्रमी स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचा परिणाम महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या मनावर झाला. स्त्रियांनी स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेवून सरोजिनी नायडू, डॉ. अंणी बेझंट यासारख्या स्त्रिया नेतृत्वाचा एक अविभाज्य घटक बनल्या.

देशात १९६० नंतर खऱ्या अर्थाने आधुनिकतेचे वारे जोमाने वाहू लागले. परिणामतः स्त्रियांमध्येही नवचैतन्य, आत्मविश्वास आणि आत्मभान निर्माण झाले. म्हणूनच स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार यांच्या विरोधात लढण्यासाठी स्त्रिया सज्ज झाल्या आणि महाराष्ट्रात स्त्रीमुक्तीची चळवळ निर्माण झाली.

महाराष्ट्रात खऱ्या अर्थाने स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृतीची सुरुवात १९७५ पासून झाली. प्राचीन काळातील स्त्रिया गार्गी, मैत्रेयी किंवा मध्ययुगीन कालखंडातील जनाबाई, मुक्ताबाई, ऐतिहासिक कालखंडातील जिजाबाई, झासीची राणी लक्ष्मीबाई यांसारख्या स्त्रियांनी स्वतंत्र बाण्याचा परिचय करून दिला.

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून स्त्रियांसंदर्भात लोकहितवादी, रानडे, आगरकर, डॉ. आंबेडकर यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांची मांडणी केली होती. १९६० नंतरच्या काळात जे अनेक प्रश्न निर्माण झाले त्यातूनच राजकीय चळवळींना प्रारंभ झाला. १९७५ ला आंतरराष्ट्रीय महिला दशक जाहीर झाले. यातून स्त्री प्रश्नाविषयीचे विचारमंथन सुरु झाले व स्त्रीवादी संघटनांची निर्मिती झाली. यातून स्त्रीवादी चळवळ गतिशील झाली.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्त्रीला सर्व क्षेत्रे मोकळी झाली. स्त्रीदास्य विमोचन लढ्यातील स्त्रीकडे माणूस म्हणून पाहण्याचे दृष्टिकोन बदलले नाहीत. अजूनही स्त्रियांना दुय्यम स्थान आहे. त्यासाठी तिला अर्थार्जनासाठी बाहेर पडावे लागते. स्त्रीकडे पाहण्याचा परंपरागत दृष्टिकोन बदलला पाहिजे. या जाणिवेचा जन्म १९व्या शतकात झाला.

जगात ज्ञानाने, विज्ञानाने, यंत्राने कितीही उलथापालथी झाल्या तरी सगळ्याच क्षेत्रात स्त्रिया काम करायला लागल्या तरी स्त्रीचे स्थान दुय्यमच आहे. म्हणून आजही स्त्री-पुरुष विषमता आहे. असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. स्त्रियांना येणारे गर्भारपण, बाळंतपण, अपत्यसंगोपन यामुळे तिच्या शारीरिक शक्तीवर ताण पडतो. त्यामुळेच तिला परावलंबी व्हावे लागते. सिमोन बोव्हुआर, 'द सेकंड सेक्स' या ग्रंथात "आर्थिक परावलंबित्व, विवाह, मातृत्व व घरकाम हे स्त्रीला गुलामगिरीत करकचणारे साखळदंड आहेत. आधुनिक स्त्रीने या शृंखलांचा पाश गळ्याभोवती पडू देवू नये." असे सांगितले म्हणजेच व्यक्तिगत जीवनात हे तत्त्व कसोशीने पाळले पाहिजे. असे सांगताना. "स्त्री जन्मतः नाही तर घडवली जाते." कारण पुरुषात रुजविल्या जाणाऱ्या स्वातंत्र्य, निर्णयक्षमता, तर्कनिष्ठता, आत्मश्वास या सारखे गुण स्त्रियांमध्ये रुजविले जात नाहीत.

फार पूर्वीपासून सर्वच समाजात स्त्रीची प्रतिमा दुहेरी असल्याचे दिसते. ब्राह्मणांपासून पददलितांपर्यंतच्या सगळ्याच स्त्रिया वंचित आयुष्य जगत होत्या. मध्ययुगीन कालखंडात सतीप्रथा, बालविवाह, जराठ कुमारी विवाह, बालविधवांचे प्रश्न, पुनर्विवाहाचा

प्रश्न, केशवपण यासारख्या समस्या, तर स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीचे शोषण, कामगारांचे शोषण, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, गुन्हेगारी, वेश्याव्यवसाय, पिळवणूक, घटस्फोट, अन्याय, अत्याचार, जातिभेद, धर्मभेद, शारीरिकतेवर आधारलेली (लिंग) विषमता यासारखे प्रश्न निर्माण झाले. 'स्त्रीला लैंगिक स्वातंत्र्य भोगता येत आहे. तिच्या योनीशी संबंधित कामातच तिला खितपत पडावे लागण्याची शक्यता दुरावली आहे. तरी नवी गुंतागुंत निर्माण झालेली आहेच. पावित्र्याच्या कल्पनांप्रमाणे लैंगिक संबंध विवाहोत्तर असावेत अशी अपेक्षा होती. स्त्रीला विवाहपूर्व सुखाचे समाधान हवे असेल तर ते घेता येण्याची शक्यता निर्माण झाल्यामुळेही ही गुंतागुंत वाढलीच आहे.'³ असा निर्वाळा भालचंद्र फडके देतात.

महाराष्ट्रात स्त्रियांमध्ये जाणीव—जागृतीची सुरुवात झाल्यानंतर स्त्रीवादी संघटना आणि चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या प्रश्नांवर विचार विमर्श करू लागल्या. त्यावेळी स्त्रीवाद म्हणजे काही मूठभर स्त्रियांनी चालविलेली पुरुष विरोधी चळवळ असा काहसा सर्वसाधारण समज होता. लोकांना असे वाटायचे की, "आपल्याकडे स्त्री मुक्तीची काही गरज नाही. पाश्चात्य संस्कृतीमधली इतर फॅड्स जशी इकडे येतात. तसाच हा स्त्रीवादाचा विचार पाश्चात्यांकडून आपल्याकडे आला."⁴ तो फार काळ टिकणार नाही. त्यासाठी स्त्रीवाद म्हणजे माणूस म्हणून जगण्यासाठी व समानता प्रस्थापित करण्यासाठी सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय, जाणिवेतून चालविलेली स्त्रीवादी चळवळ होय. ज्यात "स्त्रियांचा राजकीय आणि वैधानिक, कायदेशीर हक्क, समानसंधी, समान न्याय, गर्भपात, कुटुंब नियोजन इ. बाबतीत स्वयंनिर्णयाचा अधिकार, स्वतःच्या शरीरावर स्वतःचा अधिकार इत्यादीसाठी झालेल्या"⁴ चळवळींचा समावेश स्त्रीवादाच्या व्याख्येत होता.

मध्ययुगीन कालखंडातील महानुभाव पंथातील स्त्री महदाइसा किंवा महदंबा हिने 'महदंबेचे धवळे' निर्माण केले. महदाइसेने एका लग्नाच्या वऱ्हातील तेलिणीकडून सहजगमंत बाशींग म्हणून आणले आणि ते गोविंदप्रभूच्या मस्तकी बांधले. गोविंदप्रभूंनी हळदी, उटणे करावयास सांगितले. या विवाहाविधीप्रसंगी "श्रीकृष्ण—रुक्मिणी विवाहाचे वर्णन करण्यास सांगितल्यानुसार तिने या लग्न सोहळ्यात चार दिवस गीतातून जी श्रीकृष्ण—रुक्मिणी विवाहकथा गायिली तेच 'धवळे' होत"⁵

वारकरी संतांच्या मांदियाळीत स्त्री संत म्हणून ज्ञानेश्वर भगिनी मुक्ताबाईने 'ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा' अशी साद घालताना 'विश्व झालीया वन्ही । संत मुखे व्हावे पाणी' असा उपदेश केला. नामयाची दासी जनाबाईने विठोबाशी तादात्म्य साधताना ग्रामीण कष्टकरी स्त्री जीवनाची वर्णने अभंगांतून गायिली. नामदेवांचा बंधू रामदेव याची कन्या नामदेवांची दासी नागरी किंवा नागी नाव असलेली मराठीतील नागरीची आत्मकथा ही मराठीतील आद्यस्त्री आत्मकथा आहे. नंतरची बहिणाबाईची विठाबाईची आत्मकथा आता उपलब्ध आहे. चोख्याची महारी म्हणविणारी स्त्रीत्व आणि दलितत्व याविषयी खंत तिने आपल्या अभंगांतून व्यक्त केली आहे. पांडुरंगावर निष्ठा असलेली निर्मळा रामप्यानायक व संतुबाई यांची कन्या विठ्ठलभक्त म्हणून नाव विठाबाई, रामदासी संप्रदायातील वेणाबाई, नाथ सांप्रदायातल्या गोदामाई कीर्तने या सर्व स्त्रियांनी "ब्राम्हणीपरंपरेने नाकारलेली धार्मिक प्रतिष्ठा सर्वच उपेक्षितांना मिळावी आणि त्यांचे जीवन चैतन्याने फुलावे. त्यातून आत्मकल्याण साधावे या हेतूने झालेल्या या चळवळींमधील अनेक उपेक्षित घटकांपैकी... स्त्रिया संघर्ष करण्याची ताकदलेली. अशाच स्त्रिया भाव बळाच्या आणि निश्चयाच्या बळावर काही श्रेय साध्य करू शकल्या"⁶

पेशवाईत स्त्रियांची झालेली अवहेलना लावणीतून स्त्रीदेहाचे रसभरीत वर्णन करताना तिचे सौंदर्य, मादकता, स्त्री ही उपभोग्य वस्तू प्रकर्षाने मांडली. स्त्रियांनी नटून थटून नाचगणे करून पुरुषांना रिझवायचे इंग्रजी कालखंडात सुधारणावादी चळवळीचे फलित म्हणून स्त्रियांना शिक्षणाचे दार खुले झाले. सावित्रीबाई फुले या आद्य शिक्षिकेने शिक्षण देण्यासोबतच साहित्य निर्मिती केली. सावित्रीबाईंचा 'काव्यफुले' हा कवितासंग्रह १८५४ ला प्रकाशित झाला, ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री पुरुष—तुलना' या ग्रंथात स्त्री—पुरुष विषमतेवर प्रखर आसूड ओढले. याच प्रवाहात पंडिता रमाबाई रानडे, लक्ष्मीबाई टिळक, विभावरी शिरूरकर यासारख्या स्त्रियांनी स्वतंत्रपणे आपले साहित्यिक योगदान सिद्धकेले. जरी सुरुवात बालबोध पद्धतीने असली तरी साठोत्तरी काळात मात्र स्त्रियांनी आपल्या जीवनाचे वास्तव मांडायला सुरुवात केली आणि मराठी साहित्यात नव्यानेच स्त्रीवादी साहित्य हा प्रवाह निर्माण झाला. ज्याची दखल विद्यापीठांला घेवून स्वतंत्र प्रभार म्हणून मान्यता देवून तो विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठी विद्यापीठ स्तरावर ओळखला जावू लागला.

पुरुषांप्रमाणे स्त्री देखील एक माणूस आहे. तिला देहाप्रमाणे मनही आहे. या जाणिवेचा उदय आता तिच्यात झाला या जाणिवेतूनच ती आता लिहू लागली, बोलू लागली आहे, स्त्रियांनी जे आजवर भोगलं त्याच प्रतिबिंब या लिखाणातून उमटू लागलं. स्त्रीवादी साहित्याविषयी "स्त्री ही स्त्री आहे म्हणून ती स्त्रीवादी होत नाही. स्त्रियांनी लिहिलेली म्हणून स्त्रियांची पुस्तके स्त्रीवादी ठरत

नाही. स्त्रियांनी स्त्रियांवर लिहिलेली पुस्तके ही पुरुष प्रधानतेला आव्हान देणारी असतातच असे नाही. उलट पुरुष प्रधान संस्कृतीने निर्माण केलेल्या भाषिक वा वाङ्मयीनढाच्यातच बऱ्याच स्त्रिया लेखन करताना दिसतात. त्यामुळे स्त्री साहित्याची वाङ्मयीन परंपरा स्त्रीवादी म्हणता येत नाही” त्या दृष्टीने अर्वाचीन साहित्यातून स्त्री वर्गाला दासी ठरवणाऱ्या, समाजातील रुढ चालीरीती, समता, यांचा अर्वाचीन कवितेचे जनक म्हणजेच केशवसुत यांनी स्त्रीला जोडीदारीण, सहकारीण किंवा सखी म्हणून समाजाने तिच्याकडे कधीच पाहिले नाही अशी खंत व्यक्त केली.

कवी **रेव्हंड टिळक** (ना.वा.टिळक) स्त्रियांना ‘महारथी’ म्हणून गौरवितात आणि ‘स्त्री-पुरुष’ समान मानतात. कवी **विनायक** (वि.ज. करंदीकर) यांनी विरांगणेचे गुण गाविले आहे. तसेच स्त्रियांनी शिक्षित झाले पाहिजे. त्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. कवी **दत्त** (द. को.घाटे) असहाय मातेचे चित्रण करतात. **बालकवी** (त्र्यं.बा. ठोंबरे) यांच्या संध्याकाळी, फुलराणी, तारकांचे गाणे, तू तर चाफेकळी यासारख्या कवितेतून स्त्री चित्रणासाठी निसर्ग स्त्री प्रतिमा येतात. **गोविंदाग्रज** (रा.ग. गडकरी) प्रेम आणि मरण, निराशाच दे गोड अशी प्रेमाची प्रामाणिकता, पुनर्जात प्रेमास, राजहंस माझा निजला यासारख्या कवितांतून प्रेमाच्या छटांचा मुक्त आविष्कार आणि मातृत्वाचे दर्शन घडवतात. **बी** (ना.मु. गुप्ते) यांनी चाफा, बुलबुल, प्रणयपत्र, प्रमिला बकुल, तू देशील तुझे, कमला, माझी कन्या इ. कवितांमधून प्रेमाविषयीचे, विरहव्याकुळतेचे दर्शन घडविले आहे. **भा. रा. तांबे** स्त्री शक्तीचा गौरव करतात तसेच विधवा स्त्रीच्या दुःखी मनाचे विविध आविष्कार घडवितात.

रविकिरण मंडळातील **माधव जूलियन** (मा.त्र्यं.पटवर्धन), **यशवंत** (य.दि. पेंढारकर), **गिरीश** (शं.के. कानेटकर) यांनी स्त्रियांच्या भावजीवनाचे, संसार, कष्ट, प्रेम विरह याविषयीचे चित्रण रेखाटले आहे. रविकिरण मंडळानंतर **अनिल** (आ.रा.देशपांडे) यांनी स्त्रीच्या प्रेयसी, पत्नी, आई, गृहिणी या भूमिकांबरोबरच वारांगणा, वेश्या, कुंठिणी याविषयी जाणीव व्यक्त केली आहे. **बा. भ. बोरकर** यांनी पुरुषसत्तेखाली दडपलेली स्त्री, गृहलक्ष्मी, पत्नी, प्रियदर्शनी सुख देणारी, रत्नांना जन्म देणारी, रमणी, जीवन समृद्ध बनविणारी अशा विविध भूमिका रेखाटलेल्या आहेत. **कुसुमाग्रजांना** (वि.वा.शिरवाडकर) स्त्री सभोवतालची गुढता अस्वस्थ करते.

नवकवितेमध्ये **बा.सी. मर्ढेकरांनी** मानवी जीवनाच्या व्यथा-वेदनांचे नवेपण, घरातील स्त्रीचे जगणे भेसूर झाल्याचे चित्र रेखाटले. तसेच शोषित स्त्री, गर्भवती मध्यमवर्गीय स्त्रियांचे चित्रही रेखाटले आहे. **पु.शि. रेगे** स्त्रीकडे वासनापूर्तीचे साधन म्हणून पाहतात. ते स्त्रीला साठेबाज, कावेबाज, संबोधतात. तर काही आदिबंधात्मक प्रतिमा, स्त्री प्रतिमा, शहनाज, चेटकीण तू, उर्वशी, मस्तानी, लवलव, साष्टांग, पुनर्भेट, तू नाही मला पाहिजे यासारख्या कवितेतून त्यांनी नवे स्त्री मिथ निर्माण केले आहे. **विंदा करंदीकरांनी** (गो.वि. करंदीकर) स्त्रीपेक्षा स्त्रीत्वाला महत्त्व दिले आहे. स्त्री एक सर्जन केंद्र आहे हे व्यक्त करताना स्त्रीत्वाची अवहेलना, त्यांचा नवऱ्याशी व्यभिचार आणि समागमानुभवाचे चित्रण करतानाच पौराणिक आणि आदी स्त्री प्रतिमा रेखाटतात. **शरच्चंद्र मुक्तिबोधांनी** अल्पसंतुष्ट सखी, स्त्रीत्वाची हलाखी, स्त्रियांचे गर्भारपण, सखी-प्रेयसी-पत्नी यांना पोटाची खळगी भरण्यासाठी कोणत्या परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते. याचे चित्रण केले आहे. **आरतीप्रभू** (चि.त्र्यं. खानोलकर) स्त्रीच्या देहपूजेचे, सौंदर्याचे वर्णन करतात. तसेच वासना चाळविणारे स्त्री सौंदर्य, तिच्या सहवासाचे, उदासीनतेचे घायाळ, व्याकूळ प्रेयसीचे चित्र रेखाटतात.

ग्रेस (माणिक गोडघाटे) यांच्या कवितेत आईरूप प्रेयसी, कामभावूक विधवा स्त्री, देहस्विनी आई अशा विविध भावछटा येतात. “माझ्या आईच्या व्यक्तिमत्त्वातील ज्या आस्थेशैलीचे मला ज्या स्त्रीत अंशरूप दर्शन घडते त्या त्या स्त्रीकडे मी प्रतिमेच्या पातळीवर ओढला जातो”. ती स्त्री त्यांच्या काव्यात येते. ग्रेसची आई आणि तिच्यातील स्त्रीत्व याला महत्त्व प्राप्त होत जाते. ग्रेस पुन्हा आपल्या काव्यातून स्त्रीकडे वळतात. स्त्री-पुरुष नात्यात स्त्री केंद्रस्थानी असते तर पुरुष वर्तुळाच्या परिघावर असतो. त्यामुळेच स्त्री ही स्वतःच्या बाहेर पडून वैश्विक रचनेचे सूत्र उलगडण्याचे ठरविते त्यावेळी ती पुरुषाला टाळू शकत नाही. पुरुष वळतो तो या केंद्रस्थानी असलेल्या स्त्रीकडेच वळतो.” असे वेदश्री थिंगळे ग्रेसविषयी आपले मत व्यक्त करतात. त्यांची स्त्री एक इच्छित ठिकाण आहे म्हणून गंगा जानकी, शीला, सखी, उर्मिला आई आदी प्रतिमांतून स्त्री रुपाचा शोध घेतात. स्त्रियांविषयी चित्रण करताना **नारायण सुर्वेनी** स्त्रीपणाचे मोठेपण, लढाऊपण, सखी, प्रेरणादायीपण रेखाटले आहे.

स्त्रीचा अनुभव स्त्रीने सांगणे म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य नसले तरी स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाबद्दलची जाणीव-जागृती निर्माण करणे आणि स्त्रीम्हणून आपल्यावर लादलेल्या भूमिकांचा नकार, त्यासाठी माणूसपणाची जाणीव होवून ते मिळविण्यासाठी लढा देणे, माणसाच्या जगात तिला समतेचे स्थान हवे आहे, तिच्या जगण्याचे स्वातंत्र्य तिला हवेच. तसेच लेखनातले स्वातंत्र्य हे

स्त्रीवाद्याला अनुस्यूत आहे. तोंड दाबून बुक्यांचा मार सहन करण्यापेक्षा त्याविरुद्धचा आवाज ती आपल्या कथा, कविता, कादंबरी, आत्मकथा यातून व्यक्त करू लागली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात नव्या मूल्यांचा स्वीकार करून स्त्रियांनी कवितेच्या क्षेत्रात सावित्रीबाई फुले, लक्ष्मीबाई टिळक, बहिणाबाई चौधरी, इंदिरा संत, शांता शेळके, शीरीष पै यांच्या कवितेतून स्थित्यंतराचे परिणाम जाणवतात. **पद्मा गोळे** यांच्या 'प्रिती पथावर', 'निहार', 'स्वप्नजा', 'आकाश वेडी' आणि 'श्रावणमेघ' या काव्यसंग्रहांतून स्त्रियांच्या विविध स्थित्यंतराचे चित्रण आले आहे. **इंदिरा संतांचे** 'सहवास' 'शेला', 'मेंदी', 'मृगजळ', 'रंगबावरी', 'बाहुल्या', 'मृण्मयी', 'गभरिशीम', 'चित्कळा' आणि 'वंशकुसूम व मालनकथा' हे स्त्रीजीवनाचे, लोकगीतांचे संकलन प्रसिद्ध आहे. त्या म्हणतात. "माझी कविता माझ्या बारोबर वाढली, माझ्या सुखाने रंगली, दुःखाने कोसळली आहे." यातून स्त्री मनाचा वेध लक्षात येतो. **संजीवनी मराठे** यांच्या 'काव्यसंजीवनी', 'राका', 'संसार', 'छायाचित्र', 'चंद्रफूल', 'परिमळा', 'मी दिवाणी', 'आत्मिय', 'बरं का गं बाई', 'पद्मपत्र' यासारख्या काव्य संग्रहांतून काळाबरोबर आपली पावले चालत राहतात असा निर्वाळा त्या देतात. **शांता शेळके** यांचे 'वर्षा', 'रूपसे', 'गोंदण', 'अनोळख', 'जन्मजाह्वी', 'पूर्वसंध्या', 'इत्यर्थ', असा त्यांचा काव्यप्रवास आहे. त्या म्हणतात "माझे अनुभव, माझ्या व्यथा—वेदना, माझे एकाकीपण कधीतरी ईश्वरी वरदानासारखा आभाळभर पसरणारा आणि माझ्यावर बरसून ओलाचिंब करून टाकणारा निर्भय आनंद हे सारे केवळ अनुभवून, भोगून मला पुरेसे वाटत नाही... कुठेतरी फरफटत जाणाऱ्या 'मी' ला धुंडाळावेसे वाटते. यासाठी मी कविता लिहिते"^{१०} ही स्त्रीजीवनाची समर्पक प्रतिक्रिया आहे. **अनुराधा पोतदार** म्हणतात, "जीवनात बेसूर उमटले तेव्हा तेव्हा माणसापेक्षा कविताच मला अधिक जवळची झाली." 'आवर्त', 'कॅक्टस फ्लॉवर', 'मंजधार' हे त्यांचे कवितासंग्रह स्त्रीमनाच्या हृदयाचे चिंतन, स्वगत, प्रगट करतात. आंबेडकर चळवळीतील **ज्योती लांजेवार** यांची कविता सामाजिक अन्यायाच्या वेदनेने संघर्षशील बनते. 'शब्दनिष्ठ आभाळ', 'अजूनवादळ उठले नाही' आणि 'एका झाडाचे आक्रंदण' हे त्यांचे कवितासंग्रह आहेत. त्या परिवर्तनासाठी संघर्षाचा बाणा घेवून स्त्रियाविषयीचे जळजळीत वास्तव व्यक्त करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आपल्या कवितांचे प्रेरणास्रोत मानतात.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कवितेत स्त्रियांच्या बदलत्या जीवनाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न काही कवयित्रींनी केला आहे. १९८५-९० च्या सुमारास **हिरा बनसोडे** यांनी 'पोर्णिमा', 'फिर्याद' आणि 'फिनक्स' या कवितासंग्रहांतून स्त्रीजीवनाचे नवे विचारमंथन मांडण्याचा प्रयत्न केला. **प्रज्ञा पवार** यांनी 'अंतःस्थ', 'उत्कट जीवघेण्या धगीवर', 'मी भिडवू पाहतेय समग्राशी डोळा', 'आरपार लयीत प्राणांतिक' आणि 'दृष्यांचा ढोबळ समुद्र' या कवितासंग्रहांतून दलित स्त्री जीवनाची अभिव्यक्ती मांडली. **प्रभा गणोरकर** यांचे 'विवर्त', 'व्यतीत', 'व्योमोह' हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहे. 'मराठीतील स्त्रियांची कविता' (संपा.) कवितेतून व्यक्त होणारी वृत्ती, अनुभूतीचे आकार, व्यक्त होणारी दृष्टी आणि प्रकट होणारा बोध, स्त्रीत्वाच्या गाभ्याशी जुळलेला आहे. **रजणी परुळेकर** यांच्या 'स्वीकार', 'चित्र', 'दीर्घ कविता', 'काही दीर्घ कविता' या कवितासंग्रहांतून भावना, घटना, अश्रू, याविषयी भावना व्यक्त होतात. **आसावरी काकडे** यांच्या 'आरसा', 'आकाश', 'लाहो', 'मी एक दर्शन बिंदू', 'रहाटाला पुन्हा गती दिलीय मी', 'स्त्री असण्याचा अर्थ' आणि 'उत्तरार्ध' असे सात कवितासंग्रह तसेच 'मौन क्षणोंका अनुवाद', 'इसिलीये शायद' या हिंदी काव्यसंग्रहांतून स्त्रीत्वाचा अस्सल प्रत्ययघडतो. **अनुराधा पाटील** यांचे 'दिगंत', 'तरीही', 'दिवसेंदिवस', 'वाळूच्या पात्रात मांडलेला खेळ', **मल्लिका अमरशेख** यांचे 'वाळूचा प्रियकर', 'महानगर', 'देहऋतू', 'माणूसपणाचं भिंग बदलल्यावर' हे कवितासंग्रह. **सिसिलिया कार्वाला** यांचे 'उन्मेश', 'अंतर्दामी', 'सूर्यकिरणात आला', 'पंख', 'दारातल्या रांगोळीचे रंग' आणि 'माणूस उकरून काढावा लागतोय' हे कवितासंग्रह. **अंजली कुलकर्णी** यांचे 'मी एक स्त्री जातीय अस्वस्थ आत्मा', 'संबद्ध', 'बदलत गेलेली सही', 'रात्र—दुःख आणि कविता' असे चार कवितासंग्रह. **नीरजा** यांचे 'निरन्वय', 'वेणा', 'मी माझ्या थारोळ्यात', **कविता महाजन** यांचे 'तत्त्वपुरुष', 'धुळीचा आवाज', 'मृगजळीचा मासा' हे कवितासंग्रह, तर 'समुद्रच आहे एक विशाल जाळे' ही दीर्घ कविता, **संजीवनी तडेगावकर** यांचे 'फुटवे' आणि 'अरुंद दारातून बाहेर पडताना', **कल्पना दुधाळ** यांचे 'सिद्धर कर म्हणतेय माती' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहे.

साठोत्तरी—नवदोत्तरी आणि दशकावर आलेली ही स्त्रीवादी कविता अभ्यासताना "स्त्री शक्तीचे व स्त्री मुक्तीचे नवे प्रबोधन पर्व उदयास आले आहे. स्त्रीवादाचा कसाही अर्थ केला तरी तो तसाही प्रभावी ठरत आहे. अपौरुषेय प्रेरणांनी उसळणाऱ्या स्त्रीवादी परिवर्तनाचा हा प्रभावकाळ आहे."^{११} असे मत रा. ग. जाधव व्यक्त करतात. २०१० च्या दशकातील कवितापरिवर्तनाचा वेध घेताना दिसते.

स्त्रीवादी कवितेचा विचार करताना 'नुसता पुरुषविरोध म्हणजे स्त्रीवाद नाही तो एक स्वयंपूर्ण तात्त्विक विचार आहे.' स्त्रीने लिहिलेली कविता म्हणजेच स्त्रीवादी कविताही नाही. पुरुषाने स्त्री या विषयावर लिहिलेली कविता म्हणजे स्त्रीवादी कविता नव्हे. पुरुषांनी स्त्रीवर अपार प्रेमकाव्येच लिहिली. ओघानेच त्यांनी स्त्रीच्या शारीरिक आकर्षणाचा आविष्कार करित तिच्याकडे प्रेयसी, बायको, माता या भूमिकेतून पाहिले. "स्त्रीलाही मन आहे, भावना आहेत, तिचे प्रश्न आहेत, अनुभव आहेत, मैत्रीची ओढ आहे. याचा जराही विचार पुरुष कवींच्या काव्यात कुठे उमटला नाही."^{१२} स्त्रियांचे कौतुक, प्रेम, निर्भत्सना, तिची अवहेलना, दुःख, तिचे मन, तिचे एकटेपण, वैफल्य, मनःस्थिती, जडणघडण, तिची आसक्ती—निरासक्ती, तिच्या इच्छा—आकांक्षा, तिच्या भाववृत्ती याचे दर्शन कवितेतून आले नाही.

स्त्री ही माणूस आहे आणि माणूस म्हणून जगणार या इच्छेने प्रेरित होवून "स्त्रियांची कविता जे घडते, जे जाणवते ते व्यक्त करताना त्या सर्वस्वी रंगून जात नाहीत. काहीतरी हातचे ठेवलेले असते. त्यांच्या कवितेतून व्यक्त होणारा प्रेमानुभव निःसंकोचपणे व्यक्त झालेला नसतो. सत्, सुंदर, चिरंतन यावर त्यांची श्रद्धा आहे.... स्त्रियांची कविता आत्ममग्न, स्वप्ने विणणारी कविता प्राधान्याने आहे."^{१३} असे भालचंद्र फडके म्हणतात.

सारांश —

सवित्रीबाई फुले यांच्या पासून सुरू झालेली कवितेची वाटचाल जरी १९७५ नंतर बदलत्या वास्तवाचा वेध कवितेने घेतला असला तरी नंतरची कविता स्त्रियांच्या जीवनाचा नव्याने विचार करणारी आहे. साठोत्तरी कालखंडापूर्वी कविता लिहिणाऱ्या कवयित्रींच्या काव्याची आशयसूत्रे बदललेली दिसतात. त्यामुळे त्यांना मनाप्रमाणे जगता येत नाही. म्हणूनच आज नव्या दमाच्या अनुराधा पाटील, मल्लिका अमरशेख, रजनी परुळेकर, निलिमा पावडे, गीतांजली जोशी, यशोधरा साठे, हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, प्रज्ञा पवार यासारख्या कवयित्री दलित जीवनाची अभिव्यक्ती कवितेतून करतात. तर कुसुम आलाम, उषाकिरण आत्राम यासारख्या कवयित्री आदिवासींच्या व्यथा—वेदना कवितेतून मांडतात. अशी ही स्त्रीवादी कविता जीवनाचा मूलगामी वेध घेण्याचा व स्वचा शोध घेताना दिसते.

ही कविता पांढरपेशा मध्यमवर्गीय सुखदुःखे, भोग न संपणारे दुःख किती दिवस सहन करावे या विवंचनेत असताना त्यांच्या सुखदुःखाच्या संघर्षाची चित्रे मुक्तछंदातून व्यक्त करते. त्यांच्या कवितेची भाषानाजुकतेचे सौंदर्य, शैली, शब्दकळांची गुंफण करित विशिष्ट लय घेवून येते. काव्याची भाषा व्यक्त करित असल्याने सहजच प्रत्येक शब्दाला नवा अर्थ देण्याचे सामर्थ्य या कवितेत असल्याने नव्या स्वप्नांचे वेड घेवून नव्याने जीवन जगू पाहणारी ही स्त्रीवादी कविता आहे. असेच म्हणावे लागते.

निष्कर्ष —

१. स्त्रीवादी कविता ही १) अर्वाचीन (१९६० पर्यंत) २) आधुनिक (१९६० ते ७५) आणि ३) नव किंवा उत्तर आधुनिक. असा स्त्रीकडे पाहण्याचा बदलता दृष्टिकोन आहे.
२. स्वातंत्र्यापूर्वीची पुरुषांनी लिहिलेली स्त्रियांची कविता ही प्रेम, पत्नी, आई (माता) प्रेमानुभवाचे चित्र रेखाटणारी आहे.
३. स्वातंत्र्योत्तर स्त्रियांनी लिहिलेली मराठी कविता बरीचशी प्रेमपूजक आहे. प्रेमामध्ये स्त्रीची भूमिका सर्वस्व अर्पण करून पुरुषापुढे लीन करून घेण्याची आहे.
४. साठोत्तरीनंतर कविता ही जीवनसंभव व जीवनसापेक्ष अशी कविता आहे.
५. नवदोत्तरी कविता ही माणसाच्या जीवनाची क्षणभंगूरता आणि त्याची आसक्ती—निरासक्ती याविषयीचा विचार करताना दिसते.
६. आजची स्त्रीवादी कविता ही स्त्रियांच्या जीवनाचे, त्यांच्या मनःस्थितीचे आणि स्वभावाचे तसेच मानवी नात्याच्या गुंतागुंतीचे भावबंध चित्रित करणारी आहे, तसेच आजच्या समस्यांचा वेध घेणारी आहे.
७. स्त्रियांची कविता ही त्यांच्या जीवनाच्या संगतीने वाढली असल्याने या कवितेची मनोवृत्ती, संवाद, आत्मकेंद्रित स्थिती, प्रतिमा, शब्द, भाषा, संवेदनांची लय व्यक्त करित माणूस म्हणून जगण्याचा आटापिटा करणारी आहे.
८. स्त्रियांचे दुःखभोग अटळ आहेत, त्यांना त्यांच्या मनाप्रमाणे जगता येत नाही. म्हणून त्यांची कविता त्यांची स्वप्ने, आशा, आकांक्षा, इच्छा, सुख—दुःखे, एकारलेपण यांचा वेध घेत स्वत्वाचा शोध घेणारी आहे.

संदर्भ :

१. करुणा गोखले(अनु.), 'द सेकंड सेक्स', सिमोन बोव्हुआर, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०१२, पृ. १५
२. तत्रैव, पृ. १५
३. भालचंद्र फडके, 'मराठी लेखिका : चिंता व चिंतन', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, २०१७, पृ. १४
४. सुमती लांडे, 'स्त्रीवाद'(संपा.), शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २००७, पृ. ४७
५. तत्रैव, पृ. ४७
६. तारा भवाळकर, 'स्त्रीमुक्तीचा आत्मस्वर', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९९४, पृ. ३२
७. तत्रैव, पृ. ६०, ६१
८. अश्विनी धोंगडे, 'स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २००९, पृ. ४३
९. वेदश्री थिंगळे, 'मराठी काव्यातील स्त्री चित्रण', स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, २००७, पृ. ११२
१०. अरुणा ढेरे (संपा.) —स्त्री लिखित मराठी कविता (१९५०ते १९१०)— पृ. ४५६
११. रा. ग. जाधव, 'आधुनिक मराठी कवयित्रींची कविता', प्रतिमा प्रकाशन पुणे, १९९६, पृ. १५१
१२. अश्विनी धोंगडे, 'साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह', (संपा.) शरणकुमार लिंबाळे, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २००७, पृ. १५६
१३. भालचंद्र फडके, उनि., पृ. ११६

